

פירוש המשנה לרמב"ם - מהדורה מבוארת

הרב דרור פיקסלר

אחד המפעלים בהוצאת 'מעליות' הוא הוצאה לאור של מהדורה מבוארת של פירוש המשנה לרמב"ם. על מפעל זה עובד בוגר הישיבה הרב דרור פיקסלר. לקראת שנת השמיטה הבעל"ט אנו שמחים להגיש כאן את המשנה הראשונה של מסכת שביעית עם פירוש המשנה לרמב"ם והביאור עליו.

מסכת שביעית

בהקדמת הרמב"ם למשנה, בין המבוא להלכה למבוא לאגדה, הסביר הרמב"ם בפירוט את סדר מסכתות המשנה. כך כתב על מסכת שביעית:

אחר כלאים שביעית, והיה ראוי שתהיה מסכת ערלה אחרי כלאים לפי שכך הוא סדר הכתוב, לולי שראה שהערלה אינה הכרחית, שכל זמן שלא יטע אינו חייב בערלה, והשביעית הכרחית, ועוד שהשמטה יש לה בתורה סדר מיוחד לפיכך הקדים לדבר בשמטה.

בתחילת המסכת, כבכל מסכת, כתב הרמב"ם באותיות גדולות באמצע השורה את שם המסכת - "שביעית". אחר כך העתיק מיד את המשנה הראשונה ללא ציון "פרק ראשון" ומספר המשנה. בשני צדי השורה סימן הפסק בין השורה הקודמת לבאה כצורה זו: " בתחילת כל פרק כתב הרמב"ם את מספר הפרק (פרק שני, פרק שלישי וכו') באותו אופן שכתב את שם המסכת.

פרק ראשון

הלכה א

עד אַמְתֵּי חוֹרְשֵׁין שְׁדָה האילן ערב שביעית? בית שמאי אומרין, כל זמן שהוא יפה לַפְרִי; בית הלל אומרין, עד העצרת. וקרוּבִים דברי אלו להיות כדברי אלו.

א. הרמב"ם כתב "מסכת שביעית" ומיד העתיק את המשנה הראשונה בלי לכתוב פרק ראשון. בכל שאר הפרקים כתב פרק שני, שלישי וכו'. כך הייתה דרכו בכל המסכתות.

(א) משנה זו היא משנה הראשונה, וזה, שהם אמרו שאסור לחרוש בשנה הששית חריש שהוא הכנה לשנה השביעית¹, וכן אסור לו לקצור בשנה השביעית מה שתהיה התועלת בו בשנה השמינית².

הד'ה אלמשה הי משנה הראשונה, וד'לך אנהם קאלוא אן לא יג'ו אן יחרת' פי אלסנה אלסאדסה מא יכון תהייה ללסנה¹ אלסאבעה, ולא יג'ו איצ'א אן יחצר פי אלסנה אלסאבעה מא יכון מנפעה' ד'לך² פי אלסנה אלת'אמנה.

וסמכו דין זה למאמר ה' ששת ימים תע[שה] מעש[ך] וביום השביעי[עין] תשב[ות]. בחריש ובקציר תשובות³, שזה שאסר כאן חריש וקציר אינו מוסב על יום השבת מפני שהם בכלל אמרו כל מלאכה, וגם אינו על שנת השמטה מפני שכבר אסרם בה בפירוש והוא אמרו לא תזרע[ו] ולא תקצרו את ספיחיה⁴, לפיכך אמרו אם אינו ענין לשבת בראשית ולא ענין לשבתות השנים תנהו ענין לאסור שני פרקים הראשונים בקציר⁵.

ואסנדוא הד'א אלחכם לקול אללה ששת ימים תע מעש וביום השביעי תשב. בחריש ובקציר תשובות, פאן תחרימה הנא חריש וקציר לים הו פי יום אלסכת לאן ד'לך דאכ'ל תחת קולה כל מלאכה, ולא הו איצ'א פי שנת שמטה לאן חרם ד'לך פיהא בבאיאן הו קולה לא תזרע ולא תקצרו את ספיחיה, פקאלוא אם אינו ענין לשבת בראשית ולא ענין לשבתות השנים תנהו ענין לאסור שני פרקים הראשונים בקציר³.

וקאלוא בחריש שקצירו אסור זה חריש של ערב שביעית שיוצא לשביעית, ובקציר שחרישו אסור זה קציר של שביעית שיוצא למוצאי שביעית.

ודע כי ערב שביעית נקראת השנה הששית, ומוצאי שביעית נקראת השנה השמינית שהיא הראשונה לשמטה השניה.

ואמרו בתלמוד רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו והתירום. ואמרו עוד

וקאלוא פי אלתלמוד רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו והתירום. וקאלוא

איצ'א פי אלתוספתא רבן גמליאל ובית דינו התקינו שיהו מוֹתְרִין בעבודת הארץ עד ראש השנה.

וד'לך אנהם אעתקדוא מד'הב ר' ישמעאל אלד'י יכ'רג' קולה בחריש ובקציר למעני אכר כמא יבין פי הד'א אלפרק, ויקול אן עבודת הארץ ערב שביעית אינה אסורה מן התורה, ואנמא הי הלכה בזמן שביית המקדש קיים, פלמא לם יכח ת'ם מקדש פי זמאן רבן גמליאל התיר עבודת הארץ עד ראש השנה.

בתוספתא רבן גמליאל ובית דינו התקינו שיהו מוֹתְרִין בעבודת הארץ עד ראש השנה.

לפי שהם סוברים כדעת ר' ישמעאל שמוציא את הנאמר בחריש ובקציר לענין אחר כמו שיתבאר בפרק זה, ואומר שעבודת הארץ ערב שביעית אינה אסורה מן התורה, ואינה אלא הלכה בזמן שביית המקדש קיים, וכאשר לא היה עוד מקדש בזמן רבן גמליאל התיר עבודת הארץ עד ראש השנה.

1. המילים "מא יכון תהייה ללסנה" כתובות מעל השורה. במהדורה הראשונה היה כתוב כאן: "מא לא ימכן אן יחצד אלא פי", והעביר הרמב"ם קו על מילים אלו וכתב מעליהן, כך שניכר מה היה כתוב לפני כן.
2. המילים "יכון מנפעה ד'לך" כתובות מעל השורה. במהדורה הראשונה היה כתוב כאן: "יסתנפע בה", והעביר הרמב"ם קו על מילים אלו וכתב מעליהן, כך שניכר מה היה כתוב לפני כן.
3. את המילים "בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר" ניתן לייחס כסוף המשפט (כפי שאנחנו פיסקנו), ואפשר גם שהוא הפתיחה לנושא הבא שבפירוש המשנה (כפי שהגרי"י קאפח פיסק), וראה בביאור.
4. 'אל' כתוב בסוף שורה ו'סנה' בתחילת השורה החדשה ולכן הפרדנו בין המילים.

1. במהדורה הראשונה כתב הרמב"ם: "מה שאי אפשר לקוצרו אלא בשביעית".
2. במהדורה הראשונה כתב הרמב"ם: "שייחנה ממנו בשנה השמינית".
3. שני פסוקים. הראשון שמות כג, יב: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מַעֲשֶׂיךָ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשְׁבֹּת", והשני שמות לד, כא: "בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר תִּשְׁבֹּת". בפסוק הראשון לא סימן הרמב"ם נקודות כשרטוט ולכן קיצר את המילים כך שלא היו ג' מילים רצופות מהתורה. בפסוק השני סימן הרמב"ם נקודות מעל שלוש המילים.
4. ויקרא כה, יא.
5. בכתב יד הרמב"ם אין נקודה אחרי 'פרקים הראשונים'. כמו כן הניקוד של בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר הוא לא כמו הניקוד שבתורה ולכן נראה שיש לסיים את המשפט אחרי מילים אלו.

(א) משנה זו היא משנה הראשונה - בהמשך המשנה מסביר הרמב"ם כי כוונתו לרבן גמליאל ובית דינו שבזמן הזה התירו את עבודת הארץ בשנה השישית עד ראש השנה של השנה השביעית. כאן מכנה הרמב"ם הלכה זו משנה אחרונה, והמובא במשנתנו הוא המשנה הראשונה בלבד. אמנם לא מצאנו במקורות שמכנים את ההלכה שבמשנתנו משנה ראשונה, אך כפי שנראה בהמשך, כך שיטתו של הרמב"ם: במקומות שהמשנה כבר מכנה 'משנה ראשונה' הוא לא כותב כך, ואילו הוא מכנה 'משנה ראשונה' כשמדובר במקורות מאוחרים יותר. נראה כי הרמב"ם לא הבין את הביטוי 'משנה ראשונה' כקובץ משניות קדום אלא כהלכה שהשתנתה. אין מדובר בעניין היסטורי שיש לחפש מי כתב קובצי משניות אלה, אלא בעיקרון הלכתי באשר להלכה שהיתה מקובלת במשך תקופה ומסיבות שונות השתנתה. לפיכך, מקומות שכבר השתנו עוד בימי התנאים, וניתן ביטוי לשינוי זה במשנה עצמה, היה הרמב"ם פטור מהזכרת הדעה הדחוייה ולא נקט לשון זו כלל ביחס אליהם. הלכות שבמשנה שבטלו בתקופה מאוחרת יותר - אותן כינה הרמב"ם 'משנה

ראשונה', לומר לנו שכבר אינם להלכה. לקמן נסקור את המקומות שבהם מצאנו את הביטוי 'משנה ראשונה' בנוסח משנת הרמב"ם, וכיצד הסביר הרמב"ם את הביטוי בכל מקום:

ארוסת כהן באכילת תרומה

כתובות ה, ג: "היבם אינו מאכיל בתרומה. עשת שישה חודשים בפני הבעל, ושישה חודשים בפני היבם, אפילו כולם בפני הבעל, חסר יום אחד בפני היבם - אינה אוכלת בתרומה. זו משנה הראשונה; ובית דין של אחריהם אמרו, אין האישה אוכלת בתרומה, עד שתיכנס לחופה".

משנה לפני כן כתב הרמב"ם: "אבל בת ישראל מאורסת לכהן כבר ביארנו בפרק שלפני זה שאינה אוכלת בתרומה עד שתכנס לחופה", והכוונה לכתובות ד, ה ששם כתב הרמב"ם: "בראשונה היה הכלל אצלם בת ישראל שנתארסה לכהן תאכל בתרומה והיא בבית אביה, שהרי היא קנין כספו של כהן. אבל נאסר זה שמא יאכל אחר עמה והיא בבית אביה, ולפיכך אמרו לא תאכל בתרומה עד שתכנס לחופה, ולזה רמז באמרו לעולם היא ברשות האב עד שתכנס לחופה, שלא תאכל בתרומה. ואפילו הגיע זמן ולא נשאת שנתחייב בעלה במזונותיה כמו שיתבאר בפרק שאחר זה". וביותר ביאור בהלכות תרומות ו, ג: "ישראלית שנשאת לכהן, אפילו קטנה בת שלש שנים ויום אחד - תאכל בתרומה וחזה ושוק. ודין תורה שתאכל משנתארסה, שהרי היא קניינו, אבל אסרו חכמים שתאכל עד שתכנס לחופה, גזרה שמא תאכיל תרומה לאביה ולאחיה כשהיא ארוסה בבית אביה". הרי שדין משנה ראשונה תקף להלכה והוא דין תורה, ומשנה אחרונה רק הגבילה את דין התורה. במקום זה לא הזכיר הרמב"ם משנה ראשונה ואחרונה, ורק בפירוש המשנה כתב "בראשונה".

כמות היין האסורה לנזיר

נזירות ו, א: "אינו חייב, עד שיאכל מן הענבים כזית; משנה הראשונה, עד שישתה רביעית יין. רבי עקיבה אומר, אפילו שרה פיתו ביין, ויש בה כדי לצרף כזית - חייב". במקרה זה המשנה האחרונה היא דברי ר' עקיבה אך הם אינם להלכה, כפי שכתב הרמב"ם בביאורו למשנה שם: "פירוש שרה פתו, הרטיב פתו, והיא מלה עברית וכל משרת ענבים. וענין לצרף כזית, שיהא בפת עם היין שנשרתה בו כזית, לפי שר' עקיבה סובר התר מצטרף לאיסור. ואין הלכה כר' עקיבה". לכן בהלכות נזירות פרק ה פסק הרמב"ם את המשנה הראשונה בהלכה ב וכתב: "היוצא מן הגפן כיצד: נזיר... שתה רביעית יין... הרי זה לוקה"; וכן שם הלכה ג: "וכן אם שתה רביעית מן התערובת יין וחומץ, לוקה"; ואת דברי המשנה האחרונה פסק עם התיקון הנדרש בהלכה ה: "וכן אם שרה פיתו ביין, והייתה רביעית יין בכדי פרס מן הפת, ואכל כדי פרס, שנמצא שאכל רביעית יין - הרי זה לוקה". במקרה זה המשנה הראשונה חולקת על משנתו של ר' עקיבה, וגם כאן לא הזכיר הרמב"ם כלל משנה ראשונה ואחרונה.

קונה קרקע מאלים שגזלה

גטין ה, ו: "לא היה סיקריקון ביהודה בהרוגי המלחמה, מהרוגי המלחמה ואילך ישבו סיקריקון. כיצד? לקח מן הסיקריקון וחזר ולקח מבעל הבית - מקחו בטל, מבעל הבית וחזר ולקח מן הסיקריקון - מקחו קיים... זו משנה הראשונה. בית דין שלאחריהם אמרו: הלוקח מן הסיקריקון - נותן לבעלים רביעי". בביאורנו לגטין עמדנו על כך שלפי המקומות הנוספים שמוזכר בהם הסיקריקון (ביכורים א, ב ובמכשירין א, ז) אנו למדים כי הרמב"ם כלל בשם זה את כל האנסים והאלימים ללא קשר לתקופה מסוימת בהיסטוריה וללא שיוך לאומי. הסיקריקון בבכורים ובגטין הוא ביחס לקרקעות דווקא והוא היה גוי (ראה אוצר הגאונים גיטין חלק התשובות נח, א: "ופי" סקריקון, אדם גדול עמלקי". ראה בבאורנו למסכת גטין שהרמב"ם תיקן במהדורה מאוחרת שמדובר בגויים דווקא), ואילו הסיקריקון במסכת מכשירין הם היהודים הקנאים שחיו בימי המצור והתנגדו להידברות עם הרומאים. את כולם כלל הרמב"ם באותו הסבר. כך עשו גם הגאונים ששילבו את שני סוגי המציקים והאלמים, ראה בפירוש הגאונים לסדר טהרות על המשנה במכשירין שהסבירו: "סיקריקון. פי' ליסטיין ואנשי מלכות". מכל מקום מדובר בהלכות שחייבות להיות מותאמות למציאות שבה הן נאמרות. לכן דין משנה הראשונה לא המשיך הלאה כי הגיע זמן חדש עם תקנות מתאימות. במשנה תורה הלכות גזלה ואבדה י, ג פסק הרמב"ם את דין המשנה האחרונה: "לפי כך הלוקח מן המציק בשלשים, נותן לבעלים עשרה או נותן להם רביעי הקרקע", ברם דברי המשנה הראשונה אינם דחויים אלא רק לא מתאימים עוד.

גם כאן לא הזכיר הרמב"ם כי זה דין משנה אחרונה.

פסול קורבה לעדות מהתורה

סנהדרין ג, ד: "אלו הן הקרובין - אחיו, ואחי אביו, ואחי אימו, ובעל אחותו, ובעל אחות אביו, ובעל אחות אימו, ובעל אימו, וחמיו, ואגיסו, הן ובניהן וחתניהן, וחורגו לבדו. אמר רבי יוסי, זו משנת רבי עקיבה; אבל משנה ראשונה, דודו ובן דודו. וכל הראוי לו לירושה, וכל הקרוב לו באותה שעה". במשנה זו הרמב"ם תוחם את דברי המשנה הראשונה ואף פוסק הלכה: "ואמרו וכל הראוי לירושה, אינו מדברי משנה ראשונה, אלא הוא המשך משנת ר' עקיבה... ואין הלכה כמשנה ראשונה". מפרשנות הרמב"ם במשנה זו אנו רואים שיש משמעות לשאלה מה כללה המשנה הראשונה בדיוק. נוסף על ברור זה פסק הרמב"ם שלא כמשנה הראשונה. הרי שאם עד כאן לא כתב זאת, הרי שההלכה אכן כמשנה הראשונה, כפי שאכן הראינו עד כה שבכל מקום הרמב"ם פוסק את דברי המשנה הראשונה.

אף על פי שבהלכה זו המשנה הראשונה אינה להלכה, היא משמעותית מאוד לגדרי המצווה. במשנה תורה הלכות עדות יג, א פסק הרמב"ם: "אין פסול בדין תורה, אלא קרובים ממשפחת אב בלבד. והם האב עם הבן ועם בן הבן, והאחים מן האב זה עם זה, ובניהם זה עם זה; ואין צריך לומר, הדוד עם בן אחיו. אבל שאר הקרובים מן האם, או מדרך האישות - כולן פסולין מדבריהם". מניין למד הרמב"ם שרק קרובים ממשפחת האב פסולים מהתורה? נראה שלמד זאת מעצם העובדה שישנה מחלוקת בין המשנה הראשונה ובין רבי עקיבה. בדין תורה לא תתכן מחלוקת, שהרי ידוע הוא (הקדמה לפירוש המשנה):

"והנה זה יסוד צריך שתדענו. והוא, שהפירושים המקובלים ממשה אין בהם מחלוקת כלל", וכן הלכות ממרים א, ג: "דברי קבלה אין בהן מחלוקת לעולם, וכל דבר שתמצא בו מחלוקת בידוע שאינו קבלה ממשה רבינו". הרי שאם יש מחלוקת בין משנה ראשונה ור"ע, בוודאי אין מחלוקתם בדיון תורה. על כן קבע הרמב"ם את דעת המשנה הראשונה כדיון התורה, וכל השאר הוא דברי חכמים; אם הם נסמכים לפסוק - הרי הם דברי סופרים שתוקפם מהתורה, ואם לא - הם דין דרבנן.

הואיל וההלכה נפסקה כנגד המשנה הראשונה, אין היא מוזכרת במשנה תורה כלל, אך כאמור השפיעה מאוד על פסק ההלכה בגדרי המצווה.

ציר חגבים טמאים

במשנה עדיות ז, ב: "העיד ר' צדוק על ציר חגבים טמאים, שהוא טהור. שמשנה הראשונה, חגבים טמאים שנכבשו עם חגבים טהורים - לא פסלו את צירן". וביאר שם הרמב"ם: "חגבים, מיני הארבה. וצירן הוא הנוזל המתמצה מהן אינו אסור ואפילו של חגבים טמאים לפי שאין החגבים מבעלי הדם. וכן אין צירן מכשיר ואינו כמשקין טמאין אבל מתטמא. והוא אמרם מהו טהור להכשיר? הא לטמא - אפילו כל שהוא מטמא. ועדות זו הלכה למעשה וכבר קדמה בעשירי דטרומות". הרי שהמשנה הראשונה רק התירה את הציר של חגבים טהורים שנמצאים איתם חגבים טמאים, ור' צדוק הוסיף על זה שגם הציר עצמו של החגבים הטמאים טהור.

מה שהזכיר הרמב"ם בסוף ביאורו את מסכת תרומות, הכוונה למשנה תרומות י, ט, ושם מובאת דעת המשנה הראשונה כסתם משנה ועליה הוסיפה המשנה את עדותו של ר' צדוק: "חגבים טמאים שנכבשו עם חגבים טהורים, לא פסלו את צירן; העיד רבי צדוק על ציר חגבים טמאים שהוא טהור", ושם ביאר הרמב"ם: "חגבים, הם מיני הארבה, ואינם מבעלי חיים שיש בהם דם, ולפיכך לא יפסול צירן, לפי שהמתמצה מהן אינו אלא לחלוחית מעטה מאד. ועדות ר' צדוק הלכה למעשה". הרמב"ם לא ציין שאין הלכה כדעת המשנה הראשונה, ואם כן שתיהן להלכה.

בהלכות מאכלות אסורות ג, כב פסק: "ציר חגבים טמאים מותר, מפני שאין בהן לחלוחית". הרי שפסק את דין המשנה הראשונה שציר החגבים מותר באכילה, ושינה מדברי ר' צדוק שאמר טהור למותר. את ההלכה של הטהרה פסק בהלכות טומאת אכלין טז, ד: "ציר חגבים טמאים אינו מכשיר, אבל מיטמא טומאת משקין". הדין שהציר נטמא בטומאת משקין, מקורו בירושלמי תרומות פרק י סוף הלכה ה (דף מז טור ב): "העיד ר' צדוק על ציר חגבים טמאים שהוא טהור. מהו טהור? טהור מלהכשיר; הא לטמא - אפילו כל שהוא מטמא".

בהלכה זו לא הזכיר הרמב"ם בשום מקום כי מדובר במשנה ראשונה, וכמו כן פסק אותה להלכה.

עד כאן הבאנו מקומות שהמשנה כינתה אותם משנה הראשונה והראינו כיצד הרמב"ם התייחס אליהם. אולם מצאנו מקרים רבים שהמשנה לא כינתה דעות מסוימות כמשנה הראשונה, אך הרמב"ם עשה זאת על פי מקורות מאוחרים יותר שהיו לפניו.

לקמן נסקור את המקומות הנוספים (פרט למשנתנו) שמצאנו בהם את הביטויים 'משנה ראשונה' ו'משנה אחרונה' בפירוש הרמב"ם למשנה, ונשווה את הדברים למקורות.

דם הקודשים ביחס לטומאה

פסחים ז, ז: "הפסח שנזרק דמו, ואחר כך נודע שהוא טמא - הציץ מרצה. נטמא טומאת הגוף, אין הציץ מרצה - מפני שאמרו, הציץ מרצה על טומאת הדם, ואין הציץ מרצה על טומאת הגוף", וביאר שם הרמב"ם (במהדורה אחרונה): "אחר כך נודע שהוא טמא, כלומר שהדם נטמא. ויתבאר לך בסוף עדיות שדם הקדשים אינו מתטמא, ושכל הדברים האלו האמורים בטומאת הדם היא משנה ראשונה". הרי שדברי המשנה בפסחים מבוססים על דעה שנדחתה מההלכה שדם הקודשים יכול להיטמא, ודעה ראשונה זו כינה הרמב"ם 'משנה ראשונה'. הפנייתו של הרמב"ם לסוף עדיות היא למשנה עדיות ח, ד: "העיד ר' יוסי בן יעזר איש צרידה על איל קומציא, דכי; ועל משקי בית מטבחיא, דכן; ודיקרב למיתא, מסאב. וקרון ליה יוסי שריא", וביאר שם הרמב"ם: "אפילו האומר כי טומאת משקין דאורייתא - משקה בית מטבחיא אצלו טהורין; לפי שכלל הוא אצלינו משקה בית מטבחיא דכן, הלכתא גמירי לה. וכן גם שאין אותן המשקין מכשירין לטומאה לא הדם ולא המים שמשמשין בו שם באותו המקום, והוא אמרם לא דיין שהן דכן אלא שאין מכשירין. ובדרך דיחוי נאמר בתלמוד שהדם בלבד אינו מכשיר, ונתבאר אחר כך שהוא על הכל כלומר משקה בית מטבחיא כולם אינן מכשירין. וזה שדם הקדשים אינו מכשיר הסמיכוהו למה שנ' בדם החולין על הארץ תשפכנו כמים, אמרו דם שנשפך כמים מכשיר. לפי שעיקר ההכשר אינו אלא למים כמו שאמר וכי יתן מים על זרע ולמדנו שאר השבעה משקין לפי שהם דומים למים בפרטי השמות ומהם מה שנקרא בשמות המים כמו שנבאר במסכת משקין. וכיון שהדבר כן הרי שכל מה שנזכר במשנה מטומאת דם הקדשים לא נאמר אלא קודם לעדות זו שהעיד בה ר' יוסי שמשקה בי מטבחיא טהורים, וכך נתבאר בכולם דלא כיוסף בן יעזר". וסיים שם הרמב"ם: "וכל עדיותיו נכונות הלכה למעשה". כאן הסביר הרמב"ם באריכות את ענין 'המשנה הראשונה' ו'המשנה האחרונה', אך לא השתמש בביטויים אלה כלל. בזבחים ח, יב חזר על הלכה זו ושם כינה את עדות ר' יוסי משנה אחרונה: "כבר בארנו בסוף עדיות שמשנה אחרונה שהיא למעשה שאין דם הקדשים מתטמא כלל". כך גם פסק בהלכות פסולי המוקדשין א, לו: "וכל דם הקודשים אינו מקבל

* כך הנוסח במשנת הרמב"ם, ולא יוסי כפי שמופיע במהדורת הגר"י קאפח. באשר לשמו כתב הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשנה: "חלק מעלות האנשים שנזכרו במשנה והם מאה ועשרים ושמונה כמו שהקדמנו לשלש מעלות. מי שהיה אצלו גדול מאד וברום המעלות קראו בשמו, כגון הלל, ושמאי, ושמיאה, ואבטליון, מפני גודל מעלתם, כיון שאי אפשר למצוא כנוי לרומם בו את זכרם, כמו שאין מכנים את הנביאים. ואשר הם אצלו למטה מדרגה זו מכנה אותם בשם רבן... ואשר הם אצלו למטה מדרגה זו מכנה אותם בשם רבי... וכלל מי שקראם בשמותיהם דרך גדולה הם אלה: שמעון הצדיק, אנטגנס איש סוכו, יוסי בן יעזר...". נוסף על כך, בסוף ההקדמה לפירוש המשנה, בפרק העשירי, מנה הרמב"ם: "מהם שלא נזכרה לו במשנה אלא שמועה אחת בלבד, ולא נכפל שמו בשום דבר מדיני התורה. והם שלשים ושמונה איש", ואחד מהשמות הללו הוא: "יוסי בן יעזר, ויוסי בן יחנן, ונתאי הארבל, ויהושע בן פרחיה, בחגיגה בלבד". ברם אנו יודעים שהוא נמצא גם בעדיות, אלא אם כן נאמר שבעדיות זה ר' יוסי והוא איש אחר.

טומאה כלל, שנאמר בדם "על הארץ תשפכנו, כמים" (דברים יב, טז; שם יב, כד; שם טו, כג), דם שנשפך כמים הוא הנחשב כמים, ויקבל טומאה; אבל דם קודשים שאינו נשפך כמים, אינו מקבל טומאה".

הרי שבמקרה זה אנו רואים כי היתה משנה ראשונה שבטלה אחרי שהגיעה העדות, והיא הפכה להיות המשנה האחרונה. אך גם משנה אחרונה זו מוקדמת מאוד, שהרי יוסי בן יועזר איש צרידה היה מהזוגות ומהדור השלישי של התנאים (הקדמת הרמב"ם למשנה): "והדור השלישי יוסי בן יועזר איש צרידה...". אם כן, גם משנה אחרונה זו מוקדמת מאוד ביחס לנוסח משנתו של רבי.

מעמד חולין שנעשו על טהרת הקודש

חגיגה ב, ז: "בגדי עם הארץ מדרס לפרושים, בגדי פרושים מדרס לאוכלי תרומה, בגדי אוכלי תרומה מדרס לקודש. יוסף בן יועזר היה חסיד שבכהונה, והייתה מטפחתו מדרס לקודש; יוחנן בן גודגדה היה אוכל בטהרת הקודש כל ימיו, והייתה מטפחתו מדרס לחטאת". הסביר הרמב"ם: "וממה שאמר יוחנן בן גודגדה היה אוכל וכו', תלמד שחולין שנעשו על טהרת הקדש כקדש דאמו, לפי שכבר אמרנו בגדי קדש מדרס לחטאת, ואמר בזה שהיה אוכל חולין שנעשו על טהרת הקדש מטפחתו מדרס לחטאת. וכבר נתבאר בסוף נדה שזו משנה ראשונה, ושהם חזרו לומר שחולין שנעשו על טהרת הקדש אינן כקדש בכל דבר אלא בדברים אחדים, ויתבאר כל זה בכמה מקומות בסדר טהרות". כאן כינה הרמב"ם את הדעה שחולין שנעשו על טהרת הקודש נחשבים לקודש, 'משנה ראשונה'.

ההפניה לסוף נדה היא למשנה נדה י, ו: "בראשונה היו אומרין, היושבת על דם טוהר, הייתה מערה מים לפסח. חזרו לומר, הרי היא כמגע טמא מת לקודשים, דברי בית הלל; בית שמאי אומרין, אף כטמא מת", והסביר שם הרמב"ם: "אמר התנא הזה כי בראשונה היו סוברים כי חולין שנעשו על טהרת הקדש כקדש דאמו לפיכך היו אוסרים עליה לנגוע בחולין שהיו עושים על טהרת הפסח ואינם מתירים לה אלא יציקת המים למי שלש בלבד. חזרו לומר שחולין שנעשו על טהרת הקדש אינן כקדש ולפיכך התיירו לה שתגע בחולין שנעשו על טהרת הקדש ועשו אותה כמגע טמא מת לקדש עצמו, והוא ענין אמרם לקדשים רוצה לומר לקדשים לא לחולין שנעשו על טהרת הקדש". הרי שהמשנה עצמה הציגה דעה ראשונה שעל פיה חולין שנעשו על טהרת הקודש נחשבים כקודש, ולכן אסור ליושבת על דם טוהר לעשות מעשה מסוים. אך חזרו לומר שחולין אלה אינם נחשבים כקודש, ולכן מותר לה אותו מעשה. כאן לא הזכיר הרמב"ם לשון משנה ראשונה ומשנה אחרונה אלא רק שהיתה דעה מסוימת והיא נדחתה מההלכה. דבר זה נלמד ממטבע הלשון "בראשונה היו אומרין... חזרו לומר...".

בטהרות ב, ו חזר הרמב"ם על הסבר זה וכן הזכיר את עניין המשנה הראשונה: "כבר נתבאר בגמר חולין שכוונתו באמרו כאן שנעשה לטהרת הקדש חולין שנעשו על טהרת הקדש. אמר כי אוכל שלישי זה אם נגע ברביעי של קדש פסלו ועושה אותו פסול כמו שקדם, וכן אם נגע בחולין שנעשו על טהרת הקדש. וזו היא משנה ראשונה האומרת חולין שנעשו על טהרת הקדש כקדש דאמו לכל דבר, וכבר בארנו בשני דחגיגה שזה בשש מעלות הראשונות בלבד"; וחזר על פסק ההלכה שלא כמשנה הראשונה בטהרות ב, ח: "נמצאו אלו שלש

שטות בחולין שנעשו על טהרת הקדש. וכבר בארנו שפסק ההלכה חולין שנעשו על טהרת הקדש לאו כקדש דאמו, ושהראשון טמא והשני פסול בהן בלבד". וסיכם את הדברים בהלכות שאר אבות הטומאה יב, טז: "שש מעלות הראשונות - עשו אותן בין לקודש, בין לחולין שנעשו על טהרת הקודש. וחמש אחרונות, שהן מן הכלי מצרף מה שבתוכו והלאה - עשו אותן בקודש בלבד, אבל לא בחולין שנעשו על טהרת הקודש, אלא הרי הן בחמש אלו כחולין. לפיכך חולין שנעשו על טהרת הקודש - הראשון טמא בהן, והשני פסול, והשלישי טהור כחולין כמו שביארנו".

דריכת ענבים על ידי גוי

במשנה עבודה זרה פרק ד הלכות ח-ט למדנו: "לוקחין גת בעוטה מן הנכרי אף על פי שהוא נוטל בידו ונותן לתוך התפוח, אינו נעשה יין נסך עד שירד לבור. ירד לבור, מה שבבור אסור, והשאר מותר; דורכים עם הנכרי בגת, אבל לא בוצרין עמו..."^{*}, וביאר שם הרמב"ם: "[הלכה ח] אם היה מרזב הגת סתום כדי שלא ירד ממנו כלום, אלא ידרך זה עם זה, אינו מתנסך לדעת משנה ראשונה... אבל אם היה דורך, ויורד לבור שמתקבץ בה מיץ הענבים, הרי הכל נסך, ואפילו מה שיש בגת. ואמרו כאן 'והשאר מותר' היא משנה ראשונה, שהיתה מתירה שידרוך הגוי. ואינה הלכה; [הלכה ט] 'דורכים עם הנכרי בגת אבל לא בוצרים עמו' היא משנה ראשונה...^{**} ומה שהתירו לדרוך עמו, לפי שטעם הטומאה כבר נסתלק מהם, לפי שכבר נטמא במגע הגוי, והוא מוכשר, כמו שביארנו, ואם משום יין נסך - הרי אינו נעשה יין נסך עד שירד לבור. וכל זה אינו להלכה, אלא פסק ההלכה... ויין כיון שהתחיל להמשך נעשה יין נסך, ולפיכך בוצרין עמו ואין דורכין עמו". אמנם גם כאן לא מפורש במשנה שיש משנה אחרונה שדוחה את דברי המשנה בע"ז, אך כך מצאנו שהסבירו האמוראים בגמרא ע"ז נה, ב: "ת"ש, ירד לבור. מה שבבור אסור והשאר מותר? אמר רב הונא, לא קשיא. כאן במשנה ראשונה כאן במשנה אחרונה". לדעת משנה ראשונה יין נאסר רק כשמתחיל להמשך לבור (וגם אז נאסר, מדין יין נסך, רק מה שירד לבור), ועל כן בגת פקוקה אין דין יין נסך, וכך צריך להעמיד את תחילת המשנה. אבל להלכה כל היין, גם מה שנשאר בגת העליונה, הוא יין נסך, כדעת משנה אחרונה. וכן פסק בהלכות מאכלות אסורות יא, יא: "מאמתי יאסר יין הגוים? משידרוך וימשך היין, אף על פי שלא ירד לבור אלא עדין הוא בגת, הרי זה אסור, לפיכך אין דורכין עם הנכרי בגת שמא יגע בידו וינסך ואפלו היה כפות. ואין לוקחין ממנו גת דרוכה, ואף על פי שעדין היין מעורב עם החרצנים והזוגין ולא ירד לבור". וראה בהרחבה בביאורנו למסכת עבודה זרה עמ' קמג-קנ.

גרימת טומאה לחולין בארץ ישראל

משנה כלים י, ב: "אין מקיפין לא בדבילה שמנה, ולא בבצק שנלוש במי פירות - שלא יביאנו לידי פסול", וביאר שם הרמב"ם: "דבלה שמנה ובצק שנלוש במי פירות אין מקיפין

* המילים "לדעת משנה ראשונה" נוספו בידי הרמב"ם בשולי הגיליון במהדורה השנייה, אך כפי שניתן לראות מהמשך הביאור ומהמשנה הבאה, הרמב"ם הבחין בין דעת משנה ראשונה למשנה אחרונה כבר במהדורה הראשונה.

** כאן מביא הרמב"ם יסוד אחר שמבוסס על משנה ראשונה שאסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, אך כאן לא הזכיר שזו דעת משנה ראשונה אלא רק שזו דעה דחויה. ראה במקרה הבא.

בו ואף על פי שאינו מקבל טומאה מחמת שאינו מוכשר, מפני שהוא מביאו לידי טומאה, ואם הוכשר באחד משבעה משקין נטמא אותו הצמיד פתיל ונטמא כל מה שבתוך הכלי, לפי שדבר טמא אינו חוצץ כמו שקדם, ולפיכך הזהיר מלהקיף באכלין ואף על פי שאינן אז מתטמאין מחשש שמא יוכשרו ויתטמא אותו האוכל. וכל זה משנה ראשונה האומרת אסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל. והכלל הנכון והוא משנה אחרונה מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל כמו שבארנו בסוף עבודה זרה, ולפיכך יהיה הדין: מקיפין בדבלה שמנה ובצק שאינו מוכשר וכיוצא בהן מן האכלין". כפי שכתב הרמב"ם, מסכת עבודה זרה היא המקום הראשון שבו הוא תיקן שכל המשניות הן על פי דעת משנה ראשונה ואינן להלכה. שם בפרק ד הלכה ט (הבאנו את המשנה במקרה הקודם, בעניין מגע גוי ביין הגת) כתב הרמב"ם: "והטעם שאסרו לבצור עמו לפי שכלל הוא אצלינו הבוצר לגת הוכשר, ואם נגע בו הגוי טמאו, ונמצא שעזר לטמאו כשבוצרו. ודיני המשנה כולה בנויים על הכלל אסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, וכבר הזכרנו את זה כמה פעמים. ומה שהתירו לדרוך עמו, לפי שטעם הטומאה כבר נסתלק מהם, לפי שכבר נטמא במגע הגוי, והוא מוכשר, כמו שביארנו, ואם משום יין נסך – הרי אינו נעשה יין נסך עד שירד לבור. וכל זה אינו להלכה, אלא פסק ההלכה מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, ויין כיון שהתחיל להמשך נעשה יין נסך, ולפיכך בוצרין עמו ואין דורכין עמו". הרמב"ם הפנה ממסכת כלים לעבודה זרה מפני שהיא המקום הראשון שבו כתב במהדורה הראשונה כי דברי המשנה אינם להלכה, כלומר זו משנה ראשונה ובאה משנה אחריה וביטלה את דבריה.

גם בפירושו למסכת גטין ה, ט כתב הרמב"ם: "לפי הכלל האחרון שמותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל". אך את זה הוא כתב במהדורה השלישית. בהתחלה הסביר הרמב"ם כי האיסור על אשת חבר לסייע לאשת עם הארץ אחרי שלב הוספת המים נובע מאיסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל. במהדורה השנייה סבר הרמב"ם כי מותר לטמא חולין שבארץ ישראל, אך לדעת המשנה כאן יש איסור, ולמעשה המשנה איננה להלכה. במהדורה השלישית שינה שהמשנה להלכה ואף על פי שמותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, וזאת מפני שבמשנה מדובר על חלק התרומה שבעיסה.

תיקון זה, מהדעה שאסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל לכך שמותר, מצוי במקומות נוספים בפירוש המשנה, אך יש שני סוגים של תיקון בעניין: יש מקומות שהרמב"ם מעמיד את המשנה שלא כהלכה, וזו למעשה משנה ראשונה; ויש מקומות שאף שמותר לטמא חולין יש מקום לאסור זאת מטעם אחר, ולכן דברי המשנה הם להלכה. בגטין ה, ט, לדוגמה, העמיד תחילה את המשנה שלא כהלכה (וכן במקבילה בשביעית), ובאמת בפיהמ"ש עבודה זרה ד, ט כתב (כבר במהדורה הראשונה, כלומר המהדורה השנייה של גטין נכתבה במקביל למהדורה הראשונה של ע"ז), כפי שהבאנו לעיל: "ודיני המשנה כולה בנויים על הכלל אסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, וכבר הזכרנו את זה כמה פעמים", ויתכן כי בהכללה "דיני המשנה כולה" התכוון לא רק למשנה שבעבודה זרה

אלא לכל המשניות שבש"ס. הרי שבכך קבע הרמב"ם כי משנה ראשונה היא המשנה שלנו, והמשנה האחרונה שהיא להלכה נאמר לאחר תקופת המשנה ואינה מופיעה בה.*

כך מצאנו שכתב גם בדמאי ב, ג, ושם במהדורה האחרונה הסביר: "וזה סובר שאסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל. ואין לוקחים ממנו דבר לח, מפני שהוא בחזקת טמא", כלומר שכך דעת המשנה. אולם במסכת כלים הרמב"ם הפנה לעבודה זרה ולא לדמאי, לשביעית או לגטין, מפני שהיא המקום הראשון שכתב בו העמדה זו.

ראה גם דמאי ו, ו שהעמיד את הדעות השונות - אם מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל או שאסור לעשות זאת - במחלוקת בית שמאי ובית הלל: "בית שמאי אומרים, אין מוכרין את הזיתים כיון שהם עומדים לסחיטה אלא למי שהוא נאמן על הטומאה, שמא יתעסק בשמן בטומאה. ובית הלל אומרים, שמותר למוכרן למי שהוא נאמן על המעשרות אע"פ שאינו נאמן על הטומאה, לפי שבית הלל סוברים מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל, וזו היא משנה אחרונה [המילים "זו היא משנה אחרונה" כתובות על גבי מחיקה ולא ניתן לשחזר מה נכתב שם לפני כן] שמותר וכך היא ההלכה". כאן כינה הרמב"ם את ההלכה כמשנה אחרונה.

המסקנה היא על פי הגמרא בעבודה זרה נה, ב: "בראשונה היו אומרים אין בוצרין עם העובד כוכבים בגת, שאסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל", אבל להלכה: "בוצרין עם העובד כוכבים בגת, שמותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל". וכן פסקו הר"ח והאשכול בהלכות יין נסך (מהד' אלבק ח"ב ע' 62): "אבל בוצרין עם הנכרי בגת, שמותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל". וכן פסק הרמב"ם בהלכות טומאת אכלין טז, ט: "כשם שמותר לאכל חולין טמאים ולשתותן, כך מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל. ויש לו לטמא את החולין המתקנין לכתחלה". וראה עוד בהלכות ביכורים עם שאר מתנות כהונה שבגבולין ז, יב: "מותר לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל"; ושם ח, י.

בגלל התיקונים והשינויים הרבים, והשינוי להסבר המשנה להלכה, סיים הרמב"ם את דבריו בגטין במילים "והבן זה" על מנת לזרזו להבין את השינוי בדעתו.

מעמד הכותים

במקורות שהובאו עד כה נקט הרמב"ם לשון של משנה ראשונה אף על פי שלא כך כתוב במשנה, היות שאותה המשנה היתה בנויה על הנחה מסוימת, אך בתקופה מאוחרת יותר התקבלה ההלכה באופן אחר - ואת הלכה זו כינה הרמב"ם משנה אחרונה. ישנו מקרה נוסף שבו המשניות מבוססות על הנחה מסוימת אך מאירוע מסוים והלאה השתנה ההלכה ולמעשה כל המשניות נעשו לא רלוונטיות. המקרה הוא מעמד הכותים. על המשנה בברכות ח, ח: "עונין אמן אחר ישראל המברך, ואין עונין אמן אחר הכותי המברך, עד

* קביעה זו איננה סותרת את האפשרות להסביר את המשנה להלכה (כפי שכתב בגטין במהדורה השלישית). עניין זה משמעותי מאוד: האם פירוש מסוים למשנה משמעותו שזו הייתה גם כוונת כותב המשנה, או שניתן לפרש את המשנה להלכה גם אם ברור שכותב הדברים לא התכוון לכך? אם נטען כאפשרות האחרונה, ניתנת היכולת לטעון שהמשנה האחרונה נקבעה רק אחרי תקופת המשנה ועדיין הלכות מסוימות שבמשנה נכונות בגלל הפרשנות החדשה.

שְׁיִשְׁמַע את כל הברכה" האריך הרמב"ם להסביר את מעמד הכותים ואת היחס בין ההלכה לנאמר במשנה: "כאן נבאר לך מה הם הכותים. והוא, שהעם שהביא סנחריב מכותה והושיבם בערי שומרון העיד עליהם הכתוב: 'את ה' היו יראים ואת אלהיהם היו עובדים' (מלכים ב ז, א). אלא שארכו להם הימים עד שלמדו את התורה ופירושה כפשוטה, ומצוה שהחזיקו בה היו מדקדקים בה ומחזיקים בה מאד, והיו מוחזקים שהם מאמיני הדת: מיחדים, ואינם עובדים עבודה זרה. עד שחקרו חכמים אחריהם ומצאום מקדשים את הר גריזים, וכשחקרו על סבת הדבר מצאו להם באותו הר דמות יונה ונדע שהם עובדי עבודה זרה, ואז הורידום במעלת גוים גמורים לכל דבריהם. וכל מה שתמצא במשנה מעניני הכותים שמראה שהם מעולים מן הגוים וגרועים מישראל, כגון אמרם מזמנים עם הכותי, וכותי המברך וזולתם, כל זה קודם שבדקו אחריהם. אבל משבדקו אחריהם ומצאו כמו שאמרנו הרי הם גרועים מן הגוים מאד. דע זאת שלא נצטרך לחזור על הכלל הזה בכל מקום שנזכר כותי". הרי שבמשנה היה לכותים מעמד מסוים, ובעקבות בדיקה של חכמים השתנה מעמדם. ראה בביאורנו לברכות את המקורות של הרמב"ם לפרשנות זו. מכל מקום כל המשניות כבר אינן להלכה.

ואמנם מצאנו כי הרמב"ם מכנה את המשניות בעניין זה 'משנה ראשונה'. על הדיון במשנה נדה ד, א בדיני הכותים כתב הרמב"ם: "כבר בארנו כמה פעמים שכל מה שנאמר **במשנה** מן הדינים המיוחדים בכותים היא **משנה ראשונה**, אבל היום הרי הם כגוים לכל דבריהם". המילים המודגשות נכתבו על ידי הרמב"ם בעברית. גם במקרה זה, כמו בהלכה של גרימת טומאה לחולין, כתב הרמב"ם שכל משנתו של רבי היא משנה ראשונה. ברם יש לציין כי הרמב"ם הזכיר את הכותים פעמים רבות בפירוש המשנה: דמאי ג, ד; שם ה, ט; שקלים א, ה; כתובות ג, א; גטין א, ה; קדושין ד, ג; נדה ז, ג; שם ז, ד. בכל המקומות הללו הפנה לביאורו בברכות, אך רק בנדה ד, א כינה זאת משנה ראשונה.

נמצאנו למדים כי לדעת הרמב"ם משנה היא ספר הלכות. בכל משנה יש הלכה או הלכות. כאשר אומרים על משנה מסוימת שהיא 'משנה ראשונה', המשמעות היא שההלכה הכתובה בה נדחתה מההלכה על ידי 'משנה אחרונה'. לפיכך אם אנו מוצאים לשון 'משנה ראשונה' ו'משנה אחרונה' כבר במשנה עצמה, הכוונה לדעה שנדחתה מההלכה. הואיל וכבר במקור התנאי מוזכר הביטוי, יש לחפש משנה שההלכה החדשה מופיעה בה.

בנוגע לביטוי במשנתנו, הרמב"ם היה יכול לומר כי משנה זו הייתה בזמן בית המקדש, וכיום ההלכה שונה. מדוע נקט לשון 'משנה ראשונה', והרי לא מצאנו במקורות לשון זו על תוספת שביעית?

התשובה היא שמה שמצאנו: "רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו ובטלום", הכוונה שההלכה הראשונה בטלה, וזו היא ממש משמעות הלשון 'משנה ראשונה'.

וזה, שהם אמרו שאסור לחרוש בשנה הששית חריש שהוא הכנה לשנה השביעית - הרמב"ם מסביר כאן מה היא תוספת שביעית שנאסרה. המקור הוא בירושלמי על משנתנו (דף לג טור א): "תניהו ענין באיסור שני פרקים הראשונים. 'בחריש ובקציר תשבות' - בחריש שקצירו אסור, ואיזה זה? זה חריש של ערב שביעית שהוא נכנס לשביעית; ובקציר שחרישו אסור ואיזה זה זה קציר של שביעית שהוא יוצא למוצאי שביעית".

את דברי הירושלמי "חריש של ערב שביעית שהוא נכנס לשביעית" הסביר הרמב"ם במהדורה הראשונה: "מה שאי אפשר לקוצרו אלא בשביעית", ובמהדורה האחרונה כתב: "חריש שהוא הכנה לשנה השביעית". ההבדל בין ההסברים ברור. לדעת מה"ק גם אם יש תועלת בשנה השישית, אם הקציר יהיה בשביעית - אסור לחרוש אף על פי שיש בו תועלת כבר בשנה השישית. לעומת זאת, למסקנה רק חריש שהוא הכנה לשביעית אסור, ואילו חריש שיש בו תועלת לשנה השישית - מותר.

מה אסור לעשות בשדה? יש שני סוגים של חריש: יש חריש המייפה את הקרקע (פיהמ"ש שבת יב, ב; הלכות שבת ה, א), ויש חריש שהוא הכנה לזריעה. "עבודת הארץ בשנה ששית... אסורה... מפני שהוא מתקנה לשביעית" (הלכות שמטה ויובל ג, א). איזה תיקון יש לשביעית? נראה כי החרישה היא רק שלב ראשון בתהליך הזריעה. כך כתב הרמב"ם לקמן ב, א: "וכיון שצריך לזרוע בשדה זו אחרי החרישה צריך שיהא בה רטיבות מצויה, ולכן לא יחרשנה אלא כל זמן שיש בה רטיבות". מכאן עולים שלושה דברים: 1. החרישה קודמת לזריעה; 2. אי אפשר לזרוע אלא אם כן חרש לפני כן; 3. יש תנאים מסוימים שבלעדיהם אין טעם לחרוש (כמו רטיבות הקרקע). הרי שאיסור החריש במשנתנו הוא בחרישה שהיא הכנה לזריעה. לכן במהדורה הראשונה הדגיש כוונה זו בכך שכתב שהחרישה (והזריעה הצמודה לה) לא תניב פירות שיהיה אפשר לקצור עוד בששית, ולכן חרישה זו אסורה. ברם, יכול להיות שחורשים שלא למטרת זריעה, אלא לסייע למה שנמצא עכשיו בקרקע. לפיכך תיקן הרמב"ם שאם חרישה זו מועילה עוד בששית - היא מותרת, ורק אם כל מטרתה לשנה השביעית (כלומר הכנה לזריעה) - היא אסורה.

וכן אסור לו לקצור בשנה השביעית מה שתהיה התועלת בו בשנה השמינית - גם כאן עשה הרמב"ם תיקון. במהדורה הראשונה כתב: "וכן אסור לו לקצור בשנה השביעית מה שייהנה ממנו בשנה השמינית", שמשמע כי הכוונה על הפירות הנקצרים. כאילו ביקש הרמב"ם לומר שאסור לאסוף את פירות השמיטה אם מתכוונים לאכול אותם רק בשנה השמינית. מעין איסור הכנה משמיטה לשמינית, על משקל איסור הכנה מקודש לחול בשבת. ברם לא שמענו על איסור כזה, מה גם שאיסור החריש הוא איסור על פעולה בקרקע ולא על התוצאות היוצאות ממנה. לכן תיקן הרמב"ם וכתב על התועלת היוצאת מהקצירה, והכוונה תועלת לקרקע. אסור לקצור בשמיטה אם פעולה זו איננה לטובת מה שנקצר אלא הכנת הקרקע לחרישה וזריעה, בגלל דין תוספת שביעית.

וסמכו דין זה למאמר ה' ששת ימים תעשה מעשיך... בחריש ובקציר תשבות - הפסוק הראשון הוא שמות כג, יב: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מַעְשֶׂיךָ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשְׁבֹּת, לְמַעַן יָנוּחַ שׁוֹרְךָ וְחֲמֹרְךָ וְיִנְפֹשׁ בָּן אֶמְתָּךְ וְהַגֵּר". הפסוק השני הוא שמות לד, כא: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד, וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשְׁבֹּת; בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר תִּשְׁבֹּת". שני הפסוקים עוסקים בשבת בראשית. היה מקום לחשוב כי הרמב"ם התכוון לצטט רק את הפסוק השני, אלא שמצאנו ממש כנוסח הרמב"ם בירושלמי על משנתנו (דף לג טור א): "עד אימתי חורשים כו' כתיב 'ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבות' וכתב 'בחריש ובקציר תשבות'. מה אנן קיימין?...". הרי שהירושלמי ציין לשני פסוקים אלה, ואין מקום לחשוב שהירושלמי התכוון לפסוק אחד מפני שהפסיק ביניהם במילה 'וכתיב'.

מכל מקום, מציטוט פסוק זה כאן ברור כי לדעת הרמב"ם פשט הפסוק בשמות לד, כא עוסק בשבת בראשית. העובדה שבספר המצוות עשה קלה הרמב"ם מציין פסוק זה כמקור למצוות השמיטה, אין משמעותה שפשט הפסוק עוסק בשמיטה אלא הפסוק רק מגדיר את תכולת המצווה - בחריש ובקציר.

שזה שאסר כאן חריש וקציר אינו מוסב על יום השבת מפני שהם בכלל אמרו כל מלאכה - כאן שינה הרמב"ם שינוי קל מהמקור שלו בירושלמי. בירושלמי נאמר (צוטט בד"ה הקודם): "אם לענין שבת בראשית - והלא כבר נאמר 'ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך'", הרי שהכוונה לפסוק בעשרת הדיברות (שמות כ, ח), ואילו הרמב"ם לקח את המילים מהפסוק שאחריו (ט): "וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תַעֲשֶׂה כָּל מְלָאכָה". נראה שכוונתו לומר שהיות שפסוקי עשרת הדיברות ציווי על השבת עוד לפני פרשת משפטים (שְׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מַעֲשֶׂיךָ) ופרשת כי-תשא (שְׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד), הרי שהפסוקים בהם באו למטרה אחרת, וכפי שהסברנו בד"ה הקודם מטרתם ללמד את תכולת מצוות השמיטה בחריש ובקציר.

וגם אינו על שנת השמטה... והוא אמרו לא תזרעו ולא תקצרו את ספיחיה - הפסוק שהרמב"ם מביא כאן מקורו בויקרא כה, יא שעוסק ביובל ולא בשמטה: "וְיֻבַל הוּא, שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה תִּהְיֶה לָכֶם; לֹא תִזְרְעוּ וְלֹא תִקְצְרוּ אֶת סְפִיחֶיהָ, וְלֹא תִבְצְרוּ אֶת זִרְיָהָ". מה ראה הרמב"ם לשנות מהפסוק שהביא הירושלמי או מהפסוק העוסק במפורש בשמיטה (ויקרא כה, ג-ד): "שֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע שְׂדֶךְ, וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְמַר כַּרְמְךָ; וְאִסַּפְתָּ אֶת תְּבוּאֹתָהּ. וּבִשְׁנַת הַשְּׁבִיעִית שַׁבַּת שַׁבְּתוֹן יִהְיֶה לְאָרֶץ שַׁבַּת לַה', שְׂדֶךְ לֹא תִזְרַע, וְכַרְמְךָ לֹא תִזְמַר"?

נראה כי הפסוקים שהביא הרמב"ם נבחרו בדקדוק גדול. לדעת הרמב"ם רק "עבודת הארץ ערב שביעית אינה אסורה מן התורה" (דברי הרמב"ם בהמשך משנתנו, והם נכתבו עברית); וכן הוא בהלכות שמיטה ויובל ג, א: "עבודת הארץ בשנה ששית, שלשים יום סמוך לשביעית - אסורה הלכה למשה מסיני". הרי שרק עבודת הארץ אסורה ולא עבודת האילן. ברם בשביעית עצמה אסורה גם עבודת הארץ וגם עבודת האילן, ושניהם באותו האיסור.

היובל שונה מהשמיטה הן בעבודת הארץ הן בעבודת האילן. בשמיטה מפורשים שני לאווים: יש לאו שלא לעבוד את עבודת הארץ ויש שלא לעבוד את עבודת האילן. לעומת זאת, ביובל מפורש רק לאו אחד, והוא עוסק בעבודת הארץ (זריעה). איסור הזמירה המיוחד לאילן אינו מוזכר. אמנם גם עבודת האילן אסורה ביובל מהתורה, אך היא איננה מפורשת בתורה ולכן גם אין לוקים עליה (ראה הלכות שמטה ויובל י, טו).

מכל מקום, תוספת שביעית השייכת לטענתנו רק בעבודת הארץ, דומה יותר ליובל (שמפורש בו האיסור על עבודת הארץ) מאשר לשמיטה (שבה עבודת הארץ והאילן שוות). לפיכך, הביא הרמב"ם את הפסוק העוסק ביובל - ללמדנו שרק עבודת הארץ אסורה לפני השביעית ולא עבודת האילן, כמו שביובל יש הבדל בין עבודת הארץ לעבודת האילן. ראה עוד בביאורנו לקמן פרק ב הלכה ג ד"ה ור' שמעון.

לפיכך אמרו אם אינו ענין... לאסור שני פרקים הראשונים - הרמב"ם מצטט כאן את הירושלמי על משנתנו (דף לג טור א): "עד אימתי חורשים כו' כתיב 'ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבות' וכתב 'בחריש ובקציר תשבות'. מה אנן קיימין? אם לענין

שבת בראשית - והלא כבר נאמר 'ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך'; ואם לענין שבתות שנים - והלא כבר נאמר 'שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמך'. אלא אם אינו ענין לשבת בראשית, ולא לענין שבתות השנים, תניהו ענין באיסור שני פרקים הראשונים".

בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר - האם יש להצמיד את המילים בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר לסוף דברי הירושלמי, או שמדובר בפתחת עניין חדש? מחד גיסא, הדרשה בירושלמי מדברת על איסור שני פרקים ראשונים (מפסח ומהעצרת), ובשניהם לא נאסר אלא החריש (שהוא ההכנה לזריעה), ואם כן המילים בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר פותחות עניין חדש. מאידך גיסא, נראה כי כוונת הרמב"ם להכליל את בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר בדרשת הירושלמי ולומר שמה שנאסר הוא כל דבר שעוזר לגידולים בשנה השביעית, ואם כן גם חריש וגם קציר שעוזרים לזריעה לקראת השנה השביעית אסורים. וכמה ראיות לדבר:

א. הרמב"ם ניקד בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר שלא כניקוד המסורה. הרי שאין כוונתו לפסוק אלא למילים עצמן.

ב. הוא המשיך "וקאלוא בחריש שקצירו...". לו היו המילים בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר שייכות לדרשה זו, היה עליו לכתוב: 'וקאלוא בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר בחריש שקצירו...!'

ג. הירושלמי ממשיך בדרשת בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר מיד אחרי "אם אינו עניין", אך הוא מוסיף את המילה "תשבות". הרמב"ם השמיט מילה זו.

מטעמים אלה הצמדנו את המילים בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר לסוף דרשת 'אם אינו עניין'.

ואמרו בחריש שקצירו אסור... שיוצא למוצאי שביעית - ירושלמי (על משנתנו דף לג טור א): "בחריש ובקציר תשבות, בחריש שקצירו אסור. ואי זה זה? זה חריש של ערב שביעית שהוא נכנס לשביעית. ובקציר שחרישו אסור. ואי זה זה זה? קציר של שביעית שהוא יוצא למוצאי שביעית". הרמב"ם כתב את הדברים בלשון קצת אחרת (ויתכן כי כך היתה גרסתו בירושלמי, וראה ר"ח מו"ק ג, ב שגרסת הירושלמי שונה), והדגיש את האיסור בכל מקרה - קצירה וחרישה בשביעית. אם זרעו בשישית (או בלשון הדרשות - חרשו, אך הכוונה לחרישה המכינה לזריעה) הרי יקצרו בשביעית; אם חרשו (שוב, במובן זריעה) בשישית - יקצרו בשמינית. קשה להבין מה המשמעות של תוספת שביעית שאחריה, שהרי בוודאי אסור לזרוע (ולחרוש) בשביעית; וגם אסור לקצור בשמינית פירות שביעית (בין משום איסור ספיחין בין משום שאלה פירות שביעית ממש).

אלא נראה כי דרשה זו היא לשיטת ר"ע, ומדובר על קצירה בשביעית שהיא לתועלת השנה השמינית. אך לשיטת ר' ישמעאל אין כלל איסור זה, ולכן במשנה תורה לא הזכיר כלל הרמב"ם איסור של תוספת שביעית לאחריה, וממילא אנחנו לומדים שהדבר מותר.

ודע כי ערב שביעית נקראת... הראשונה לשמטה השניה - מכיוון שהוזכרו בירושלמי ביטויים של 'ערב שביעית' ו'מוצאי שביעית' ראה הרמב"ם להסביר אותם ללומד בשפה הערבית. ערב שביעית ומוצאי שביעית הן כל השנה השישית וכל השנה השמינית, ולא רק התקופות שהוזכרו במשנה: מפסח, מעצרת או שלושים יום קודם ראש השנה. היסוד לכך בגמרא גטין עז, א: "ת"ר: לאחר שבוע - שנה, לאחר שנה - חדש, לאחר חדש - שבת". פירוש הביטוי "לאחר שבוע - שנה" הוא שכל השנה השמינית נקראת "אחר השבוע".

השבוע הוא יחידה אחת הכוללת שבע יחידות של שנה. לפיכך, כאשר מדובר על לאחור שמיטה או ערב שמיטה, הכוונה ליחידה הקטנה המגיעה אחרי סיום היחידה הגדולה.

ואמרו בתלמוד רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו והתירום - מועד קטן ג, ב: "אמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא: רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו ובטלום". בירושלמי על משנתנו (לג, א) לשון דומה יותר לדברי הרמב"ם כאן (התירום ולא בטלום, וכן הוא בד"ס על מו"ק): "ר' קרוספי בשם ר' יוחנן רבן גמליאל ובית דינו התירו באיסור שני פרקים הראשונים".

ואמרו עוד בתוספתא... עד ראש השנה - תוספתא שביעית א, א: "רבן גמליאל ובית דינו התקינו שיהא מותרין בעבודת הארץ עד ראש שנה". מה הוסיף הרמב"ם בהפניה לתוספתא מעבר למה שכבר כתוב בגמרא מו"ק שהפנה אליה לפני כן? אלא שהתוספתא היא המקור לדברי הגמרא, והיא מגדירה את התקנה של ר"ג ובית דינו. בגמרא כתוב רק שהאיסור בטל, ובתוספתא מוסבר כי מדובר רק על עבודת הארץ (שהרי עבודת האילן בתוספת שביעית לא נאסרה כלל), ולא רק ששני המועדים בטלו (פסח ועצרת) אלא גם ההלכה למשה מסיני ששלושים יום לפני שביעית אסורים בעבודת הארץ אינה חלה עוד.

לפי שהם סוברים כדעת ר' ישמעאל... אינה אסורה מן התורה - כל הדרשות שהביא הרמב"ם עד כאן הן לשיטת ר"ע שלומד את תוספת שביעית מהפסוקים. אך ר"ג ובית דינו פסקו שלא כר"ע אלא כר' ישמעאל (שלומד את הפסוקים הללו לעניין אחר - לקמן הלכה ד) ואיסור תוספת שביעית הוא הלכה למשה מסיני. כך למדנו במו"ק ג, ב - ד, א: "אמר ליה רבי זירא לרבי אבהו, ואמרי לה ריש לקיש לרבי יוחנן: רבן גמליאל ובית דינו היכי מצו מבטלי תקנתא דבית שמאי ובית הלל? והא תנן: אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין! אשתומם כשעה חדה, אמר ליה: אימור כך התנו ביניהן: כל הרוצה לבטל - יבוא ויבטל. - זידהו היא? הלכה למשה מסיני היא! דאמר רבי אסי אמר רבי יוחנן משום רבי נחוניא איש בקעת בית חורתן: עשר נטיעות, ערבה, וניסוך המים - הלכה למשה מסיני. - אמר רבי יצחק: כי גמירי הלכתא - שלשים יום לפני ראש השנה, ואתו הני תקון מפסח ומעצרת. ואתנו בדידהו: כל הרוצה לבטל - יבוא ויבטל. והני הלכתא נינהו? קראי נינהו. דתנן: בחריש ובקציר תשבת, רבי עקיבא אומר: אין צריך לומר חריש וקציר של שביעית - שהרי כבר נאמר שדך לא תזרע וכרמך לא תזמר, אלא חריש של ערב שביעית שנכנס לשביעית, וקציר של שביעית שיצא למוצאי שביעית. רבי ישמעאל אומר: מה חריש רשות - אף קציר רשות, יצא קציר העומר שהיא מצוה. אלא אמר רב נחמן בר יצחק... אלא: הלכתא לרבי ישמעאל, קראי לרבי עקיבא. ורבי יוחנן אמר... אלא אמר רב אשי: רבן גמליאל ובית דינו סברי לה כרבי ישמעאל דאמר הלכתא גמירי לה, וכי גמירי הלכתא - בזמן שבית המקדש קיים, דומיא דניסוך המים, אבל בזמן שאין בית המקדש קיים - לא".

וכך פסק בהלכות שמטה ויובל ג, א: "עבודת הארץ בשנה ששית, שלשים יום סמוך לשביעית - אסורה הלכה למשה מסיני, מפני שהוא מתקנה לשביעית; ודבר זה בזמן שבית המקדש קיים, הוא שנאסר מפי השמועה. וגזרו חכמים שלא יהיו חורשים שדה האילן ערב שביעית בזמן המקדש, אלא עד העצרת; ושדה הלבן, עד הפסח. ובזמן שאין המקדש - מותרין בעבודת הארץ עד ראש השנה כדין תורה". הרי שפסק כרבי יצחק, ששלושים יום

קודם ר"ה הם הלכה למשה מסיני, ואילו התוספת עד הפסח ועצרת היא תקנת חכמים. מכיוון שר"ג ובית דינו העמידו את ההלכה למשה מסיני רק בזמן בית המקדש, הם התירו את תקנת חכמים עד הפסח ועצרת.

כך גם הסביר הר"ח במ"ק ד, א: "ואסיקנא לה ר' ישמעאל סבר הל"מ הוא פי' כי הוא מוציא בחריש ובקציר לטעם אחר להתיר קצירת העומר [בשבת]. ור"ע פליג עליה ואמר לאו הל"מ נינהו אלא קרא פי' מן בחריש ובקציר נינהו... אלא אמר רב אשי ר"ג ובית דינו סברי לה כר' ישמעאל, דאמר הלכתא גמירי לה. וכי גמירי הלכתא - בזמן שבהמ"ק קיים, דומיא דניסוך המים. אבל בזמן שאין בית המקדש קיים - לא, ולפיכך התיר".

כמו שיתבאר בפרק זה - הלכה ד.

ואינה אלא הלכה בזמן שבית המקדש קיים - סוכה לד, א: "אמר רבי אסי אמר רבי יוחנן: עשר נטיעות, ערבה, וניסוך המים - הלכה למשה מסיני". מה תחולת ההלכה למשה מסיני? ראה לקמן משנה ו שבה מציין הרמב"ם הלכה זו. ברם, כשם שערבה וניסוך המים שייכים רק בזמן בית המקדש (אי אפשר לנסך אלא על המזבח, וכן את הערבה יש לזקוף בצידי המזבח), כך גם ההלכה ביחס לעשר נטיעות שייכת רק בזמן שבית המקדש קיים.

במשנה תורה (הלכות שמטה ויובל ג, א) הסביר את ההלכה למשה מסיני והוסיף לה תואר נוסף: "עבודת הארץ בשנה ששית, שלשים יום סמוך לשביעית - אסורה הלכה למשה מסיני... ודבר זה בזמן שבית המקדש קיים, הוא שנאסר מפי השמועה". הביטוי "מפי השמועה" כוונתו תמיד לדין תורה (ראה המונחים ההלכתיים במשנת הרמב"ם, מברכת משה - קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של מ"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ). מדוע צירף הרמב"ם ביטוי זה לצד ההלכה למשה מסיני בדין עשר נטיעות? אלא שהתכולה של דין עשר נטיעות - מה מותר עד ראש השנה ומה אסור - היא ההלכה למשה מסיני, אך הדין שהלכה זו תקפה רק בזמן בית המקדש, הוא הלכה מפי השמועה. הלכה זו אינה נסמכת לפסוק, ודין תורה שאין לו פסוק הוא הלכה למשה מסיני.

וכאשר לא היה עוד מקדש בזמן רבן גמליאל התיר עבודת הארץ עד ראש השנה - על איזה רבן גמליאל מדובר? בסוף ההקדמה למשנה (הפרק השלישי) כתב הרמב"ם: "מה שידוע מיחוסי חכמי המשנה, מהם רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא. ור' יהודה הנשיא בן רבן שמעון בן רבן גמליאל בן רבן שמעון בן רבן גמליאל הזקן בן רבן שמעון בן הלל הנשיא". הרי שהיו שלושה חכמים בשם זה: 1. רבן גמליאל הזקן; 2. רבן גמליאל נכדו; 3. רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא. רבן גמליאל הזקן היה בימי בית שני ולא ראה את החורבן (כך כתב הרמב"ם במפורש בסוף ההקדמה למשנה בפרק הרביעי: "ורבן גמליאל הזקן, ונחום הבלבר. וכל שבעה דורות אלו היו בזמן בית שני מתחלתו ועד סופו ולא ראו את החורבן. אבל הדור שאחריהם שראו את החורבן הם..."), אך השניים האחרים חיו לאחר החורבן: רבן גמליאל של יבנה שימש בנשיאות אחרי רבן יוחנן בן זכאי בדור שלאחר החורבן, וכן רבן גמליאל בנו של רבי. לשניהם ניתן לייחס תקנה זו.

חכמי הדורות הקודמים ואף חכמי דורנו ניסו לפתור שאלה זו, אך נראה שלא עלתה בידם. הרשב"ץ (אבות א, טז) כתב שזה ר"ג של יבנה ואף ניסה לדייק מלשון הרמב"ם בפירוש המשנה אצלנו כהסבר הזה, אך תרגום משובש היה בפניו ואין לדייק מהלשון "כאשר לא

היה עוד מקדש בזמן רבן גמליאל" כי יתכן שלא היה בית מקדש זמן קצר לפני כן או כמה דורות לפני כן. ר"ש בן היתום בפירוש למו"ק כתב כי מדובר ברבן גמליאל בנו של רבי, וראה בהרחבה הרב יונה עמנואל, מי התיר תוספת שביעית, המעיין ה גיליונות ב ו- ד (תשכ"ה) עמ' 38-47 ועמ' 23-35.

מעיון במשניות העוסקות בתוספת שביעית עולה שחכמים מתקופת יבנה ואושא עוסקים בזה, ואם כן נראה שדין זה עדיין היה שייך אחרי החורבן. רק מתקופת רבי אנו מוצאים הקלות נרחבות בדיני השמיטה, ורגלים לדבר שרק אחרי שרבי קישר בין שמיטה ליובל, ואם יובל אינו נוהג גם שמיטה אינה מהתורה, התיר בנו את תוספת השביעית, ומדובר אפוא ברבן גמליאל בנו של רבי.

ברם נראה כי אין מה לדון בשאלה זו במשנת הרמב"ם, כי אם היה יודע במי מדובר, הוא היה כותב לנו. מכך שסתם, נראה שלא התכוון לאחד משני החכמים דווקא.